Hans Elerie

Albert Rademaker

Teloorgang Drentse esdorp

Sinds enkele jaren wordt Drenthe geteisterd door een witte tornado die hele esdorpen doet verdwijnen achter een façade van kleinburgelijk modernisme. Het cultuurgeweld manifesteert zich bij voorkeur op de hoger gelegen essen rond de oude woonkernen en wordt aangewakkerd door een ongecontroleerde suburbanisatie, een lage rentestand, een geborneerde daadkracht van kleine plattelandsgemeenten en een falende planologie.

Als op korte termijn niet wordt bijgestuurd zal binnen enkele decennia het veel geprezen esdorpenlandschap in Drenthe zijn verdwenen. Daarmee verdwijnt de kenmerkende samenhang tussen nederzetting en landschap en zal de Hondsrug zijn getransformeerd in een langgerekt suburbia van een stedelijke middenklasse. Tenzij ... de provincie haar eigen papieren beleid eindelijk serieus gaat nemen.

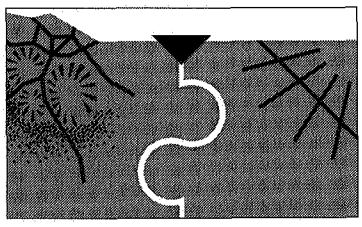

Biedt een nieuwe planologische visie op de Hunzelaagte mogelijkheden om de verstedelijking van de Hondsrug tegen te gaan? Een serie artikelen waarin stedebouwkundigen en planologen een perspectief geven voor de toekomst. Eind november organiseren Noorderbreedte, het Stimuleringsfonds voor Architectuur en de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe een Keuningcongres Extra over dit thema. Deel 1: het geval Annen, een analyse.

Grote delen van het Drentse platteland worden de laatste jaren geconfronteerd met een geheel nieuwe vorm van verstedelijking.
De ruimtelijke expansie van sommige hoofddorpen heeft nu zo'n omvang gekregen dat het niet alleen meer gaat om de identiteit van een dorp maar om het verdwijnen van een heel landschap. Met name in Noord-Drenthe en op de Hondsrug heeft dit geleid tot een forse consumptie van het esdorpenlandschap en een visuele verloedering door opdringerige woningbouw. Bovendien leidt het forensisme en het moderne mobiliteitsgedrag tot een ongekende verkeersdruk die steeds om nieuwe ingrepen vraagt.
De hausse in de woningbouw van met name koopwoningen heeft nu zo'n omvang aangenomen dat Drenthe in 1993 landelijk de sterkste groeier is geworden in de waarde van verleende bouwvergunningen. In de eerste 10 maanden van 1993 was deze ten opzichte van dezelfde periode in het jaar daarvoor gestegen met 38 %, terwijl in geheel Nederland sprake was van een daling met 7 %. De omvang van deze waarde bedroeg in een plattelandsprovincie als Drenthe in genoemde periode maar liefst 839 miljoen gulden !
De stijging wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door een sterke groei van de particuliere woningbouw. De groeiende vraag in deze sector werd in de afgelopen jaren beïnvloed door een lage rentestand tegenover een sterke stijging van de huren en waarschijnlijk de sterke groei van het verschijnsel tweeverdieners. Naast deze algemene trends zijn ook op regionaal niveau andere factoren van invloed. Een belangrijke rol speelt uiteraard de aantrekkelijke woonomgeving en in het bijzonder de hoge waardering voor het esdorpenlandschap.
Van even groot belang is de uitwerking van het Drentse ruimtelijke ordeningsbeleid. Deze laatste is traditioneel geënt op de gemeentelijke autonomie. Dat wil zeggen dat de hoofddorpen in de gemeenten '**..ruimte wordt geboden voor een bevolkingsgroei, die overeenkomt met de gemiddelde provinciale groei.**'
In het huidige streekplan zit echter een cruciale ontsnappingsclausule die het mogelijk maakt om boven deze norm te groeien '**..voorzover deze wordt veroorzaakt door binnengemeentelijke verhuizingen.**' Hiermee wordt in feite de achterdeur open gehouden voor het z.g. opschuifeffect. Deze openbaart zich in het woongedrag van de middelbare forens die zich in de jaren '70 en '80 in de hoofdkern heeft gevestigd. Inmiddels in goede doen gekomen, koopt deze in het nieuwe uitbreidingsplan een bouwkavel voor een vrijstaande woning en maakt daarmee ruimte vrij voor een nieuwe generatie forenzen.

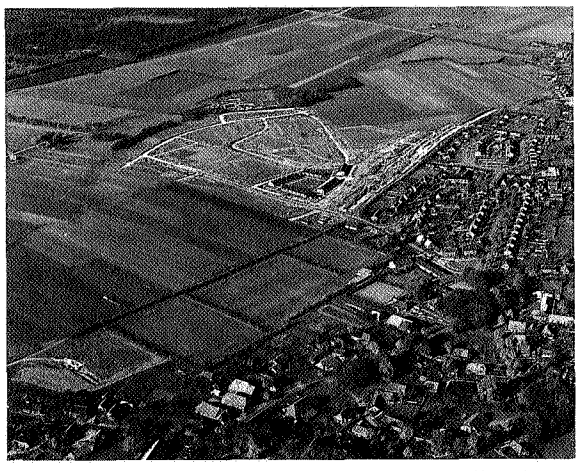

De eerste groeistuip van Annen in het begin van de jaren '70. Op de voorgrond het oude dorp, op de achtergrond het nieuwe zwembad dat ligt ingekapseld in de holt- en wallenstructuur van de noordes, foto Aerophoto Eelde.

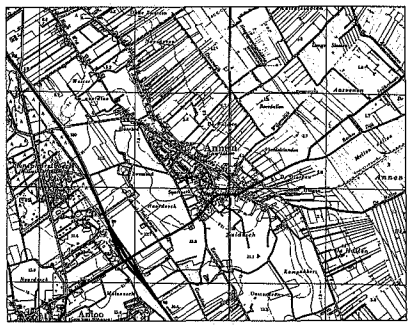

Topografische kaart van Annen uit 1968

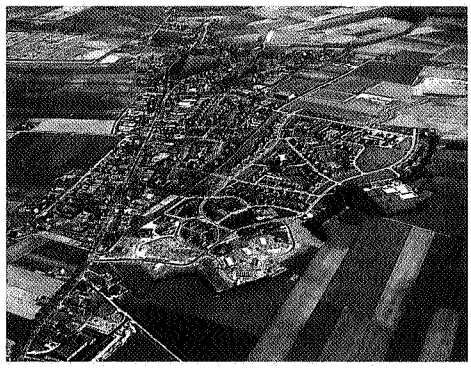

De uitbreiding van de noordes in het begin van de jaren '80, foto Aerophoto Eelde.

De nieuwe zakelijkheid aan de Zuidlaarderweg in Annen, foto Harry Cock

Het geval Annen

De ruimtelijke en landschappelijk gevolgen van deze ongewenste vorm van suburbanisatie zullen we toelichten aan de hand van het esdorp Annen in de Oostermoergemeente Anloo, die volgens recente gegevens van het CBS met 2,22 % in 1993 de snelste groeier van Drenthe is geworden. Zoals de geograaf Schuiling in het begin van deze eeuw het dorp Annen uitkoos als model voor het klassieke esdorp op de Hondsrug, zo zou het dorp evengoed als voorbeeld kunnen dienen voor de 'modernisering' van een esdorp in deze eeuw.
In het begin van de vorige eeuw bestond de nederzetting op de rand van de Hondsrug en de Hunzelaagte nog in hoofdzaak uit agrarische bebouwing van het traditionele achterbaandertype. De middeleeuwse kernerven waren qua structuur nog herkenbaar maar opgedeeld door latere erfsplitsingen. Tussen deze kernerven gaven brede brinkruimten met hoogopgaande eiken toegang op de doorgaande wegen en veedriften. Door ontginningen langs de hogere Hondsrugvoet ontstond in de tweede helft van de 19e eeuw agrarische bebouwing van het veenkoloniale type langs de Wolden. Met de oorspronkelijke bebouwing langs de zuides ontstond zo een driehoekige brinkruimte die aan de randen werd ingeplant met eiken. De centrale grasvlakte fungeerde aanvankelijk als inscharingskamp voor schapen van de omvangrijke dorpskudde, maar kreeg in deze eeuw een openbare functie als marktplaats en kermisterrein en tijdelijk zelfs als voetbalveld.
Omstreeks de eeuwwisseling kreeg het dorp geleidelijk een andere structuur door vestiging van keuterijen langs de weg naar Zuidlaren en langs de lager gelegen parallelweg van de Annerstreek op de uiterste rand van de Hondsrug. Tussen de beide wereldoorlogen werden de ruimtes tussen de keuterijen opgevuld met burgerbebouwing waardoor het dorp zijn lange uitleg naar het noorden verkreeg. Ondanks de omstandigheid dat Annen in 1895 door vestiging van het gemeentehuis ten koste van Eext werd uitverkoren tot hoofddorp, heeft dit niet zoals elders op de Hondsrug geleid tot een wezenlijke aantasting van de oude dorpskom. Het dorpsbeeld wordt niet overheerst door opdringerige vestigingen van detailhandel maar wist z'n oorspronkelijke identiteit te behouden dankzij de forse eikenbeplanting, de ruimtewerking van de brinken en last but not least dankzij een aantal karakteristieke boerderijen met statige erven.
Na de oorlog werd afgeweken van het vanzelfsprekende concept om langs de bestaande uitvalswegen te bouwen. Begin jaren '50 werd een eerste uitbreidingsplannentje van huurwoningen op de Meulenakkers van de noordes gerealiseerd. In de jaren '60 volgde een tweede schil van huur- en premiekoopwoningen voor in hoofdzaak de eigen bevolking.

Lobbywerk

De beginjaren '70 vormen een essentieel keerpunt in de geschiedenis van het esdorp Annen. De toenmalige burgemeester Lambers wist door handig lobbywerk het strakke contigenteringsbeleid te omzeilen door een projectontwikkelaar te interesseren voor een groot uitbreidingsplan op de noordes. Door deze groeistuip veranderde het Drentse Annen van de ene op de andere dag in een forenzengroeikern. De nieuwe wijk kreeg direct een aantal zeer luxe voorzieningen in de vorm van een grote sporthal met aangrenzend sportvelden en een zwembad dat aan de westelijke rand tussen enkele holtrestanten werd ingepast. Hoewel de aanslag van vele tientallen hectares

Een doorkijkje vanuit een holtperceel op de zuides naar het noorden. Rechts de verplaatste boerderij en op de achtergrond de opdringende nieuwbouw op de noordes van Annen, foto Harry Cock

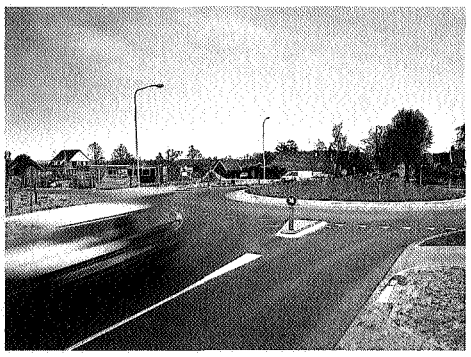

Een rotonde onderbreekt aan de noordzijde van Annen de lommerrijke eikenbeplanting van de Zuidlaarderweg. Links het nieuwe uitbreidingsplan Noordloo op de helling naar de Hunzelaagte, foto Harry Cock

op de toen nog gave noordes in RO-kringen destijds werd afgedaan als een planologische misser, kan deze ontwikkeling niet los worden gezien van de aanleg N34, die het dorp een directe autoverbinding gaf met Groningen en Emmen.

Vanuit stedebouwkundig oogpunt is er op het plan wel het een en ander aan te merken, hoewel de totale landschappelijke inpassing ook slechter had gekund. Bij de uitleg is geen rekening gehouden met het plaatselijk reliëf, evenmin werd ingespeeld op de oorspronkelijke verkaveling. In de bebouwing overheerst de hoge gootlijn van het bekende rijtjes- en twee-onder-één-kaptype uit de jaren '60. Wel is goed gebruik gemaakt van open ruimtes die helaas met een armzalige exotenbeplanting zijn ingericht.

Sport en spelweek

De groeistuip en de nieuwe status van forenzendorp had uiteraard ook een sociale impact. De vestiging van een groot aantal nieuwkomers met andere opvattingen en een andere levensstijl dan de doorsnee Annenaar leidde vooral in de beginjaren tot spanningen in het verenigingsleven en de politiek. In die tijd ontstond de ook thans nog florerende partij Gemeentebelangen als afsplitsing van de plaatselijke PvdA. Op verenigingsniveau zijn de fricties opvallend snel verdwenen. Van invloed was ongetwijfeld de positieve rol van de Commissie Dorpsbelangen en de jaarlijkse confrontatie op wijkniveau in het kader van de sport en spelweek.

In het RO-beleid van de jaren '80 heeft de nieuwe groeistatus van Annen nooit ter discussie gestaan. De verdere opvulling van de noordes stond aanvankelijk geheel in het teken van het contigenteringsbeleid, met een duidelijk accent op huur- en premiekoopwoningen. De periode wordt verder gekenmerkt door een doorgaande gezinsverdunning en een stijgend ruimtegebruik per inwoner. De stedebouwkundige ontwikkeling kenmerkt zich door een stapsgewijze uitbouw van kleine plannen die hun inhoud ontlenen aan de bouwstroompjes en het woningtype. Wanneer de noordelijke rand van de noordes is bereikt verlegt men de uitbreiding in zuidelijk richting tussen het sportpark en de Holtkampen. Een deel van deze ruimte wordt gebruikt voor de vestiging van het bejaardencomplex het Holthuus dat op handige wijze van Zuidlaren werd afgesnoept.

Veldnamen

De min of meer gelijkmatige aanwas maakt in 1988 en 1990 plaats voor twee groeistuipen. De overgang is kenmerkend voor een nieuwe trend, waarbij de sociale woningbouw geheel wordt verdrongen door de particuliere sector. Het groeitempo wordt nu bepaald door de beschikbaarheid van bouwterreinen en de planologische procedures die daarvoor ruimte moeten scheppen. Het eerder genoemde 'opschuifeffect' zorgt voor een doorstroming in de oudere wijken waar de middelbare forens z'n rijtjes- of twee-onder-één-kapwoning graag inruilt voor een vrijstaande woning in het zich steeds vernieuwende uitbreidingsplan.
Het gemeentebestuur speelt gretig in op de particuliere vraag naar bouwterreinen. Vooral de plaatselijke PvdA-wethouder profileert zich als een fervent uitdrager van het groeikernenbeleid. Het gemeentelijk RO-beleid gaat echter steeds meer lijken op een hapsnap beleid. In de raad ontstaan merkwaardige discussies over nieuwe bouwlokaties die volledig haaks staan op het streekplan en die vanuit land-

De nieuwe skyline van het beschermde dorpsgezicht Anloo vanaf de noordes. Opvallend manisfesteert zich de tweede en laatste fase van het uitbreidingsplan, foto Harry Cock.

schappelijk oogpunt een crime zijn. Een sprekend voorbeeld is de slepende discussie met provinciale ambtenaren over een nieuw uitbreidingsplan in de Hunzelaagte tegen de voet van de Hondsrug. Zelfs het ideaal gelegen sportveldencomplex dreigde te worden opgeofferd aan het niets ontziende groeisyndroom. De jongste generatie uitbreidingsplannen hebben allen een duidelijk stedebouwkundig concept gemeen: zoveel mogelijk bouwkavels in de beschikbare ruimte. De nieuwbouw op de relatief kleine kavels kenmerkt zich door de stijlloosheid van een kleinburgelijk modernisme van individuele voorkeuren waarbij de witte betonsteen en kalkzandsteen domineert. Het gebrek aan privacy tracht men veelal te compenseren door een hoge coniferendichtheid. In het open eslandschap domineren de opdringerige bouwwanden van de nieuwbouwwijken door het ontbreken van enige randbeplanting. Een curieuze omzwaai doet zich ook voor in de straatnaamgeving. Voordien werd deze bepaald door het lokale veldnamen patroon van de noordes. Maar deze zorgvuldige afweging paste kennelijk niet in de nieuwe dynamiek en sindsdien worden nieuwe veldnamen gefantaseerd of van de zuides geleend.

Groeisyndroom

Vorig jaar werd in Annen een begin gemaakt met de inrichting van het uitbreidingsplan Noordloo, aan de noordzijde van het dorp op de hellende flank van de Hondsrug. Met de aantasting van dit escomplexje uit de 15e eeuw is een nieuwe fase bereikt in de consumptie van het Annense esdorpenlandschap. Ook een volgende fase is reeds gepland op het z.g. Land van Dekker. Met deze uitbreiding wordt de noordes volledig opgevuld en de noordgrens van de zuides bereikt. Door opoffering van deze laatste agrarische strook op de noordes zal ook de ruimtelijke beleving van de zuides worden beïnvloed die overigens onlangs werd verminkt door de plaatsing van een enorme landbouwschuur met bungalow. De groei van het forenzenverkeer in de afgelopen jaren heeft vooral buiten de nieuwe wijken op de doorgaande wegen geleid tot een verkeersonveiligheid die vraagt om allerlei ingrepen. Zo werd Annen vorige jaar aan de noord- en westzijde verrijkt met twee rotondes. Op enkele meters afstand van het oude hunebed heeft vooral de noordzijde van het dorp hierdoor een stedelijk aanzien gekregen.
Het gemeentelijke groeibeleid beperkt zich niet tot de hoofdkern Annen. Ook de kleine esdorpen hebben dankzij hun aantrekkelijke ligging, in tegenstelling tot de veendorpen, in ruime mate kunnen profiteren van de oplevende wonigbouw. Het kleine Schipborg in de noordelijke punt van de gemeente vormde een tweede troef in het groeikernenbeleid. In en rondom het heide- en stuifzandcomplex even ten noorden van de oude dorpskern werd binnen tien jaar een chique suburb uit de grond gestampt, waardoor het dorp verdriedubbelde! In combinatie met de reeds hoge recreatiedruk een merkwaardige ontwikkeling in dit uiterst kwetsbare esdorpenlandschap langs het stroomdal van de Drentse A. Nu de ruimte ten noorden van het oude dorp volledig is benut heeft de gemeente haar oog laten vallen op de nog bijzonder gave es van Schipborg. Hier zijn serieuze plannen voor een nieuwbouwwijkje van 36 woningen. Ondanks protesten van omwonenden en dorpsbelangen bleek de wethouder niet bereid dit onzalige plan in te trekken.
Gelukkig vormt Schipborg een uitzondering. In de overige zanddorpen is de groei veel geleidelijker gegaan, hoewel zich ook hier sinds kort een aantal problemen voordoet. Drie jaar geleden heeft de provincie haar kleine kernenbeleid gewijzigd door het loslaten van de sociaal-economische binding voor nieuwbouw. Daarvoor in de plaats zijn nieuwe criteria gekomen die vooral te maken hebben met leefbaarheid en landschap. De praktijk zal moeten uitwijzen of dit nieuwe beleid wel functioneert in een gemeente die gretig inspeelt op elke vorm van groei. De uitbreidingsplannen voor kleine dorpen hebben in principe een looptijd van tien jaar. Wanneer deze door een snelle uitgifte van de ene op de andere dag worden volgebouwd, komen eigen inwoners weer voor jaren op de wachtlijst. Twijfelachtig zijn ook de landschappelijke argumenten om wel of niet te bouwen, waarbij het aan een gemeente wordt overgelaten om uit te breiden met resp. 0 %, 5 % of 10 %. Met name de kleine esdorpen zijn landschappelijk bijzonder kwetsbaar. Ook een verkeerd gesitueerd en slecht ingepast uitbreidingsplannetje van 5 % kan een dorpsbeeld totaal verpesten. Het gaat hier dus niet alleen om de kwantiteit maar vooral om de kwaliteit van een uitbreidingsplannetje.
Een triest voorbeeld van een slechte inpassing is het onlangs gerealiseerde uitbreidingsplannetje in Anloo. In dit bijzonder fraaie esdorp met nota bene de status van een beschermd dorpsgezicht, werden uitgerekend aan de noordoostelijke dorpsrand tegen de noordes witte bungalows gesitueerd, die het dorpsgezicht over de open es volledig zijn gaan domineren. Bovendien werd op geen enkele wijze enige aandacht besteed aan een landschappelijk randbeplanting om deze 'stedelijke' rand enigszins te maskeren. Een merkwaardige ontwikkeling in een gemeente waar tot voor enige jaren nog een eindeloze juridische procedure werd afgewikkeld over de kleurstelling van een bungalow aan de rand van het hoofddorp!

Big is beautiful

Het huidige college toonde zich vlak voor de verkiezingen nog uitermate tevreden met de twijfelachtige eer van snelst groeiende gemeente. Gelukkig ziet het er naar uit dat dit ongekend hoge niveau in de komende jaren zal dalen, omdat Annen tijdelijk heeft kunnen profiteren van een overloop uit Zuidlaren. Desondanks circuleren er op de gemeentelijke burelen reeds nieuwe plannen die in de komende jaren inhoud moeten geven aan een optimale groei. Men maakt er geen geheim van om voor de op handen zijnde gemeentelijke herindeling alles uit de kast te halen. De bouw van 80 recreatie-bungalows achter het schaamgroen van het geplande bedrijventerrein aan de voet van de Hondsrug, voegt een geheel nieuwe dimensie toe aan het groeibeleid. Hoewel buurtbewoners zich heftig hebben verzet en het plan geheel in strijd is met alle goede voornemens in het streekplan, is de verdere procedure tot na de verkiezingen uitgesteld. Een minstens even onzalig plan heeft het nog zittende college in gedachten voor het agrarische gebied tussen de volgebouwde noordes en het Kniphorstbos en de Strubben. Hier zal een 'mooie' rondweg in combinatie met weer

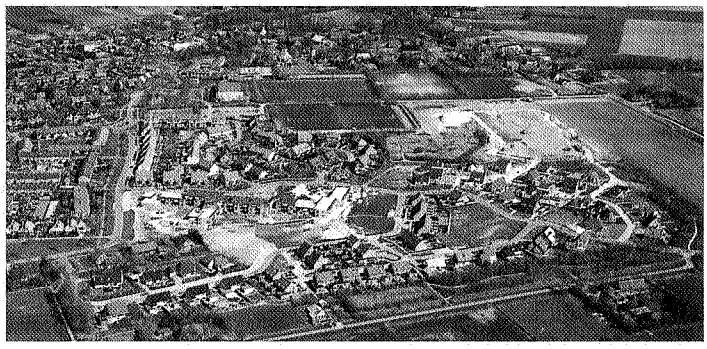

'Big is beautiful', de noordes van Annen anno 1991, foto Aerophoto Eelde.

een nieuw uitbreidingsplan aansluiting moeten geven op afrit van de N34. En als het aan de burgemeester ligt zal de laatste binnen niet al te lange termijn verdubbeld moeten worden! Het groeisyndroom van Anloo is helaas niet uniek. Ook andere Hondsruggemeenten hanteren met een vergelijkbaar groeiconcept met minstens even ambitieuze plannen. Wanneer we blijven doorgaan met een eenzijdige gemeenteplanologie die het landschap uitsluitend consumeert, dan zullen binnen enkele generaties de essen rond de hoofddorpen zijn verdwenen en de tussen liggende restlandschappen zijn ontsierd met rondwegen en afritten. De veel geprezen Hondsrug met z'n vermaarde esdorpen zal dan zijn veranderd in een monotoon suburbia tussen Groningen en Emmen. De oude Hondsrugmythe Hunsow is dan ontaard in een nachtmerrie die werkelijkheid is geworden.

Provinciaal beleid

Wanneer echter wordt gekozen voor behoud van identiteit, dan zal de provincie op niet al te lange termijn haar conclusies moeten trekken uit de recente ontwikkelingen. Er zijn ook elders veel recente voorbeelden van ruimtelijke ingrepen waarbij het esdorpenlandschap stiefmoederlijk werd behandeld. Vaak stond daarbij een enge belangenafweging voorop, die snel afgleed naar een ordinaire gelegenheidsplanologie. Ruimtelijke ordening moet echter meer zijn dan een optelsom van afzonderlijke ingrepen. Het huidige beleid is ten enen male onvoldoende om een duidelijke inhoud te geven aan een eigentijdse omgang met het oude cultuurlandschap. Illustratief in dit verband is de opstelling van de huidige gedeputeerde voor ruimtelijke ordening die enkele jaren geleden een geplande landschapsnota van de ene op de andere dag niet meer nodig vond. Een gemiste kans omdat het huidige tempo van verstedelijking juist schreeuwt om objectieve criteria vast te stellen voor een duurzame inpassing van nieuwe ontwikkelingen.
Het zou echter naïef zijn te menen dat de identiteit van de Hondsrug is gered met een nota. Er is uiteraard veel meer nodig om een gecompliceerd maatschappelijk proces als suburbanisatie in goede banen te leiden. De provincie zal het voortouw moeten nemen voor een grondige herziening van het huidige beleid dat geënt moet worden op de nieuwe gemeentelijke indeling. Grotere gemeenten bieden meer mogelijkheden voor sturing en scheppen meer ruimte voor het maken van keuzes. Bovendien mag verwacht worden dat de grotere diensten meer deskundigheid in huis hebben om het nieuwe beleid inhoud te geven.

De provincie zal echter ook na de herindeling de eerst aangewezen overheid blijven die inhoud moet geven aan een RO-beleid dat recht doet aan de identiteit van het Drentse cultuurlandschap. Reeds op korte termijn kan besloten worden om alsnog de 'Nota Landschap' uit te brengen, met daarin concrete aanbevelingen over situering en landschappelijke inpassing. In samenwerking met het Provinciaal Welstandstoezicht kan ook een link worden gelegd tussen landschappelijke situering en welstandsaspecten zoals materiaal- en kleurgebruik. Tenslotte kan ook nog gedacht worden aan het creëren van een inhoudelijk draagvlak door het organiseren van een cursus cultuurhistorie voor gemeenteambtenaren.
Een tweede concrete stap is de uitwerking van een soort deltaherstelplan voor een betere landschappelijke inpassing van dominant gesitueerde nieuwbouwwijken en aangetaste dorpsgezichten. Het welslagen van zo'n plan is uiteraard afhankelijk van de medewerking van gemeenten, terwijl in de kleine dorpen een beroep kan worden gedaan op de vereniging van plaatselijk belang.
Op een hoger schaalniveau zal de problematiek van de suburbanisatie aandacht moeten krijgen. Inter-provinciale samenwerking is een voorwaarde voor een adequate aanpak van dit probleem. Daarnaast moeten Drentse bestuurders meer begrip opbrengen voor de woningbouwimpasse van de stad Groningen. De bereidheid om samen een oplossing te zoeken is een goede testcase voor een toekomstige fusie.

Tenslotte zou de provincie de gedachtenvorming over een geheel nieuwe koers in de ruimtelijke ordening moeten stimuleren. De huidige landbouwcrisis vraagt in bepaalde regio's om een andere omgang met de ruimte. Zo vragen de ruimtedruk op de Hondsrug en het ruimteoverschot in de Hunzelaagte om een regionale analyse die het ei van Columbus kan opleveren voor beide problemen. **Nb**